

Sh. Rahmonova*(Toshkent, O'zbekiston)*

shahnoza@navoiy-uni.uz

Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlari

Abstrakt

Ushbu maqolada Chustiyning “Hayotnoma” (1988), “Sadoqat gullari” (1992), “Ko'ngil tilagi” (1994) devonlaridagi g'azallar vazni o'rganilgan, g'azallarining janr xususiyatlari hamda mavzu ko'lami tahlil qilingan. Shoir g'azallarida mazmun va shakl birligini, g'oya va obrazlar mutanosibligi va g'azal talablaridan kelib chiqqan holda har bir baytning o'ziga xosligini kuzatamiz. Chustiy g'azallarida aruz tizimining ramal, hazaj, muzori', mutaqorib, mujtass, rajaz bahrlari faol ishlatilgan. Ushbu vaznlarda yaratilgan g'azallar “Shashmaqom”ga mansub 52 kuyga mos tushishini kuzatishimiz mumkin. Bundan tashqari, Chustiy g'azallarining vazni Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidagi she'rlarning vazn xususiyatlari bilan qiyoslandi. Ulardagi parallelizm, o'xshashlik, mavzu va mazmun yaqinligi aniq misollar orqali yoritildi. G'azallardagi xalq og'zaki ijodi va xalq kuylari bilan aloqadorlik masalasi o'rganildi. Bundan tashqari, Chustiy ayrim g'azallarining aruz vazni qoidalariga mos kelmasligi aytiladi. Jumladan, “Haddan ziyoda”, “Keling tezroq, Qoraqalpoq” g'azallarining. Ushbu g'azallarni tahlil qilish jarayonida ularning ko'proq barmoq vazni talablariga mos tushishi aniqlandi. Maqolada ilk marotaba Chustiy g'azallarining vazn statistikasi berildi.

Kalit so'zlar: *Chustiy, aruz vazni, g'azal, vazn, ramal bahri, hazaj bahri, muzori' bahri, mutaqorib bahri, mujtass bahri, rajaz bahri.*

Muallif haqida: *Shahnoza Rahmonova* — o'qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Rahmonova, Shahnoza. 2019. “Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlari”. *Oltin bitiglar* 1: 103—129.

Kirish

XX asr ikkinchi yarmi o'zbek she'riyatida mumtoz adabiyotimiz an'analari davom ettirgan, bu davr adabiyotining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri — Chustiydir (asl ismi-

sharifi Nabixon (Nabixoʻja) Nurillaxoʻja oʻgʻli). Chustiy yigirmaga yaqin sheʼriy toʻplam nashr ettirgan; ular janr va uslub jihatidan boy va rang-barangdir. Uning “Qoʻzgʻol” (1942), “Lolazor” (1945), “Hayot zavqi” (1951), “Gul mavsumi” (1969), “Gʻazallar” (1978), “Yod eting kamtarin Chustiyini ham” (1984) kabi koʻplab sheʼriy majmualari qatorida mumtoz adabiyotimiz anʼanalaridan oziqlangan “Hayotnoma” (1988), “Sadoqat gullari” (1992), “Koʻngil tilagi” (1994) kabi devonlari kitobxonga Sharq axloqi falsafasini singdirishda munosib rol oʻynaydi. Uning gʻazallari, murabbaʼlari, muxammaslari, musaddaslari, mustazodlari, ruboiylari, tuyuqlari, fard hamda masnaviylari oʻz davridagi aruz vazni imkoniyatlarini kengaytirgan va ular maʼnaviy-axloqiy masalalarning poetik talqini bilan eʼtiborni tortadi.

Bizga maʼlumki, sheʼriyatning qadim vaznlaridan biri aruzdir. Asrlar davomida aruz vazni poetik maydonda oʻzining umrboqiyligi va serjiloligi bilan sheʼriyat shaydolarining, oshiqlar anjumanining dil ehtiyojini qondiruvchi “kavsar bulogʻi” boʻlib keldi. Mana shu buloqdan suv ichgan janrlardan biri gʻazaldir. Gʻazal arabcha soʻz boʻlib, uning lugʻaviy maʼnosi “ayol kishiga xushomad qilmoq”, “oshiqona munosabatda boʻlmoq” deganidir [Баранов 1958, 721]. Sheʼriyatda esa bu atama nozik tuygʻu, kechinmalar ifodasiga bagʻishlangan lirik sheʼr shakli nomini bildiradi [Ҳоҷиәҳмедов 1998, 173]. Fuzuliy gʻazal janri haqida:

Gʻazal bildirar shoirning qudratin,

Gʻazal orttirur nazmning shuhratin,

– deb taʼkidlaydi.

Shu bois, gʻazal koʻlami bir mavzuga bagʻishlanib, muayyan bahrda yozilmogʻi, matlaʼ yoki mabdaʼ va maqtaʼdan iborat boʻlmogʻi, har bir bayt misradagi soʻnggi soʻz yoki radifdan oldin keladigan soʻz bilan qofiyalanmogʻi, bir-biridan oʻz tasvir, mubolagʻa, obrazlilik kuchi bilan ajralib turmogʻi, shuningdek, har bir bayt alohida olingan paytda ham mustaqil bir maʼnoga ega boʻlmogʻi talab etiladi. Gʻazalning birinchi bayti matlaʼ, oxirgi bayti esa maqtaʼ deb yuritiladi. Gʻazal koʻngil torlarini chertmogʻi uchun, inson qalbidan ezgu hislarni yuzaga qalqitmogʻi uchun, musiqiylik bilan birga ijtimoiy — falsafiy mazmun kasb etmogʻi uchun gʻazalnavis juda koʻp mehnat sarf etmogʻi, uning isteʼdodi baland boʻlmogʻi lozim. Gʻazal musiqa sanʼati bilan mustahkam aloqada yashaydi, uning taraqqiyoti uchun xizmat qiladi [Носиров 1979, 14]. Bu hol uning keng xalq ommasiga manzur boʻlishida katta ahamiyat kasb etadi. Abdurahmon Jomiy

g'azalning mana shu xususiyatlarini ko'zda tutib:

*Az fununi she'ri fan behtarin omad g'azal,
Chun nako' ro'yon, kidar surat behand az jinsu ins*

Tarjimasi:

*(She'riyat fanining eng yaxshisidir g'azal,
Go'zallar yuzi ins-jinsdan xushdur har mahal, deb
ta'kidlagan bo'lsa, Alisher Navoiy:*

*G'azal tarziga avval aylab sitez,
Jahon ichra soldim ulug' rustxez.*

Muhammad Fuzuliy esa:

*G'azaldur safo baxshi ahli nazar,
G'azaldur guli gulistoni hunar,*

degan edi [Маллаев 1976, 214–215]. Ilk o'zbek g'azaliyotidan tortib keyingi vaqtlargacha yaratilgan g'azallar ko'proq aruzning ramal bahrida yozilgan. Masalan, Atoyining 260ta g'azalidan 109tasi ramali musammani maqsurda bitilgan [Самайлович 1929, 261]. Alisher Navoiy “turkiy” deb atagan ramal bahri undan keyingi barcha g'azalnavislar ijodida ham yetakchi vazn bo'lib qoldi. Hozirgi zamon o'zbek shoirlari g'azallarida ham bu vazn o'z shuhratini yo'qotgani yo'q [Носиров 1979, 32]. Adabiyotimizda aruzning boshqa vaznlarida ham g'azallar yaratildi. Biroq, shunga qaramasdan, o'zbek g'azaliyoti uchun ramal bahri yetakchi bo'lib qolmoqda. I.Steblevaning fikricha, “vazn konkret she'rning asosiy g'oyasi bilan aloqador bo'lgan va shuning uchun shoirlar tomonidan tanlab olingan” [Стеблева 1993, 131]. Mazkur fikr XX asr ikkinchi yarmida yaratilgan g'azallar uchun ham birdek taalluqlidir. Shuningdek, bu davrda yaratilgan g'azallarning mavzulari keng, ular inson qalbiga, yuragiga yaqin.

Asosiy qism

Chustiy she'riyatining asosiy qismini g'azallar tashkil qiladi. “Chustiy g'azaliyotida uch toifa “dilbar” va “sevikli yor” obrazlari bor: birinchidan, bu — ona xalqdir; ikkinchidan, ona — Vatandir; uchinchidan, bu — maftunkor Mahbubdir” [Чустий 1992, 4]. Shoir g'azallarida mazmun va shakl birligini, g'oya va obrazlar mutanosibligini va g'azal talablaridan kelib chiqqan holda har bir baytning o'ziga xosligini ko'ramiz. Chustiy g'azallarida aruz tizimining ramal, hazaj, muzori', mutaqorib, mujtass, rajaz bahlari faol ishlatilgan. “Ma'lumki, aruz tizimida har bir bahr bir necha

vaznlarni oʻz ichiga oladi. Bu vaznlar bir bahrغا mansubligidan qatʻi nazar, oʻziga xos ohangga ega” [Юсупова 2007, 174]. Masalan, ramal bahrining ramali musammani mahzuf vazni yoqimli va jozibador ohang kasb etsa, shu bahr tarkibiga kiruvchi ramali musammani mashkul vazni esa kuyga oson tushmaydigan ohang hosil qilishi bilan xarakterlanadi. Bu vazn ramali musammani mahzuf vazniga xos boʻlgan mumtoz kuylarimizni “koʻtara olmaydi”. Zero, ramali musammani mahzuf vaznida yaratilgan gʻazallarni “Shashmaqom”ga mansub 52 kuyga mos tushishini kuzatishimiz mumkin. Shu nuqtai nazardan biz gʻazallarni bahrlar tarkibidagi vaznlar kesimida tadqiq qilishni lozim topdik.

Biz maqolamizda Chustiyning “Hayotnoma” (1988), “Sadoqat gullari” (1992), “Koʻngil tilagi” (1994) devonlarida jam boʻlgan gʻazallarining vazn xususiyatlarini oʻrganishni maqsad qildik. Chustiy gʻazallarining vazn xususiyatlarini oʻrganganimizda, uning ijodida ramal bahrining yetakchi ekanligining guvohi boʻldik. Binobarin, Chustiygacha aruz vaznida ijod qilgan shoirlarimiz ijodida ham ramal bahri yetakchilik qiladi. “Ramal” bahri sheʼriyatimizda juda keng qoʻllangan oʻlchov boʻlib, u “tuyaning loʻkillashi” degan lugʻaviy maʼnoni anglatadi. Bu bahrning asosini esa “foilotun” aslining aynan takrori (*foilotun foilotun foilotun foilotun*) tashkil qiladi. Zahiriddin Muhammad Bobur “Muxtasar” asarida: “Ramal bahri ellik toʻqqiz vazn, oʻttiz bir mustaʼmal, yigirma sakkiz muxtaraʼ, oʻn ikki vazn mustaʼmali matbu” [Бобур 1971, 145], – deb taʼkidlaydi. Shu bilan birga, Bobur “Muxtasar” asarida ramal bahrining 59 vazniga misollar keltiradi. Adabiyotshunos U.Toirovning fikricha, ramalning shakllanishi asosan xalq ogʻzaki ijodi qoʻshiqlari bilan bogʻliq hodisa boʻlib, Hirot hukmdorlari davrida mazkur bahr alohida qoʻshiq janri hisoblangan [Тоиров 1997, 52]. Turkiy sheʼriyatda ilk ramal bahrda yozilgan sheʼrlar Nosiriddin Rabgʻuziyning “Qissasi Rabgʻuziy” asarida uchraydi. Tadqiqotimiz natijasida Chustiyning 621 gʻazalidan 290 tasi mazkur bahrda yaratilganligi aniq boʻldi. “Ramal bahri qoʻshvaznli va koʻp vaznli oʻlchov guruhlari — shaxobchalaridan tashkil topgan. Qoʻshvaznli oʻlchovlardan har biri ikki vaznni ichiga olsa, koʻp vaznli shaxobchalardagi sheʼrlarning har qaysisi sakkiztagacha vaznda yozilishi mumkin” [Ҳожиаҳмедов 1998, 112]. Chustiy gʻazaliyotida ham ramal bahrining qoʻshvaznli va koʻp vaznli oʻlchov guruhlari uchraydi. Lekin, shuni alohida taʼkidlash kerakki, shoir gʻazaliyotida ramal bahrining qoʻshvaznli oʻlchov turlari koʻpvaznliga nisbatan ustunlik qiladi.

Tahlil jarayonida shoir oʻz gʻazaliyotida ramal bahrining 6

vaznidan keng foydalanganligi oydinlashdi. Bular ramali musammani mahzuf, ramali musammani maqsur, ramali musammani mashkul, ramali musammani maxbuni mahzuf, ramali musaddasi mahzuf va ramali musaddasi maqsur vaznlaridir. Mazkur vaznlar orasida yetakchisi ramali musammani mahzuf vazni hisoblanadi.

Ramali musammani mahzuf (—V — —\—V — —\—V — —\—V —) vazni ramal bahrining qo'shvaznli o'lchov guruhiga mansub bo'lib, dastlab uch rukn *foilotun* (—V — —) va oxirgi rukn *foilun* (—V —)dan tashkil topadi. Bu vazn aruz tizimidagi eng xushohang vaznlardan biri bo'lib, Alisher Navoiy o'zining "Mezon ul-avzon" asarida xalq orasida mashhur bo'lgan "qo'shiq" nomli kuyning mos kelishini ta'kidlaydi: "...bu latif zamonda va sharif davronda bu surudni ramali musammani mahzuf vaznida elitib, musiqiy va advor ilmida muloyim tab'liq benazir yigitlar g'arib nag'amot va alhon bila ajab tasarruflar qilib, Sultoni Sohibqiron majlisida ayturlarkim, aning muloyimlig' va xushoyandalig'i vasfqa sig'mas va ta'sir va raboyandalig'i sifatga rost kelmas..." [Навоий 1990, 145]. Bobur esa o'zining "Muxtasar" asarida ramali musammani mahzuf vazni haqida to'xtalib, "Bu vazn forsiyda va turkiyda ko'p shoyi'dur. Mavlono Abdurahmon Jomiy bu vaznda bisyor aytibdur. Mir Alisher Navoiy xud jami' o'zga vaznda aytqon ash'orining loshah borg'ay. Sulton Husayn mirzoning devonida ushbu vazndin o'zga vazn yo'qtur. Xoja Xisrav Dehlaviyning "Daryoyi abror" i bu vazndadur... Ulug' shoirlar lahu aksar tatabbu' qilibturlar, Mir Alisher Navoiyning "Tuhfat ul-afkor"ining matla'icha kam voqe' bo'libtur", [Бобур 1971, 146] deb ta'kidlaydi. "Ramali musammani mahzuf vazni turkiy she'riyatda eng ko'p istifoda etilgan bo'lib, "Xazoyin ul-maoniy"dagi 2600 g'azaldan 1101tasi ushbu o'lchovda bitilgan" [Yusupova 2019, 26]. Shuningdek, Chustiy ijodidagi 201 ta g'azal ramali musammani mahzuf vaznida va ular an'anaviy g'azal qoidalari asosida yozilgan.

*So'zlamochi bo'lsang, ey til, ahli ma'nolar kabi,
So'zlamasdan avvali ko'p o'yla donolar kabi*

[Чустий 1992, 75].

G'azalning 6-baytining birinchi misrasi *ramali musammani maqsur* (—V — —\—V — —\—V — —\—V ~) vaznida yaratilgan.

*El sening joningdan ortiq, sen ham elning joni bo'l,
Doimo birlikda ish tut sog'lom a'zolar kabi.*

Gʻazalning qolgan baytlari ramali musammani mahzuf vaznida yaratilgani uchun, biz uning vaznini ramali musammani mahzuf deb belgiladik.

Ramal navbatdagi bahrining oʻlchovi *ramali musammani maqsur* (—V — —\—V — —\—V — —\—V ~) vazni boʻlib, ramali musammani mahzuf vaznidan oxirgi hijoning oʻta choʻziqligi bilan farq qiladi. Quyida ikki bahrning taqteʼsini keltiramiz:

1-jadval

fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lun
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—
fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lon
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	~

Ramali musammani maqsur (—V — —\—V — —\—V — —\—V ~) vazni ham oʻzbek sheʼriyatida juda keng tarqalgan oʻlchovlardan boʻlib, yoqimli kuylarga tushadi. Mazkur oʻlchovda Chustiyning 14ta gʻazali yaratilgan. Masalan:

*Yer qizining boshidan yogʻdular sochdi bahor,
Koʻylagiga qatralardan tugmalar taqdi qator*

[Чустий 1988, 277].

“Hayotnoma”, “Bulbullar aytur yor-yor” gʻazali.

Yoki:

*Boshi osmonga yetishdi eng baland koshona Chust,
Ishni keng maydonda qoyil ayladi mardona Chust*

[Чустий 1988, 303].

Keltirilgan har ikki baytda oxirgi hijo oʻta choʻziq (*bahor, qator, Chust, Chust*) hisoblanadi. Chunki ***bahor, qator*** soʻzlari tarkibida **“o”** choʻziq unlisi, ikkinchi baytda esa ***Chust*** soʻzi qoʻsh undosh bilan ifodalanishi oʻta choʻziq hijoni keltirib chiqargan. Talaffuzda hijolarning qisqa yoki choʻziqligi va oʻta choʻziqligi vaznga muvofiq oʻqilishida aniqlashtiriladi.

Ramal bahrining Chustiy ijodidagi keyingi qoʻshvaznli oʻlchov turi *ramali musammani mashkul* (V V — V | — V — — | V V — V | — V — —) hisoblanib, uning “Sadagʻang boʻlay, nigorim” radifli gʻazali mazkur vaznda yozilgan. Mazkur sheʼri gʻazalning gʻazali qitʼa turiga mansubdir. Gʻazali qitʼa formal jihatdan qitʼaga oʻxshab ketadi. Unday gʻazalning matlasi qitʼadagidek oʻzaro qofiyalanmaydi. Shuning uchun ham qitʼa gʻazal yoki gʻazali qitʼa deb yuritilgan [Носиров 1979, 72].

Umuman, gʻazali qitʻa oʻzbek adabiyotida mavjud boʻlgan hodisa. U ham gʻazalga ham qitʻaga oʻxshab ketadi. Gʻazalga oʻxshashligi gʻazali qitʻada taxallusning mavjudligi, mavzu jihatidan gʻazal singari oʻzida koʻp mavzularni qamrab olishi, hajm imkoniyatlari gʻazalni eslatsa, qitʻaga oʻxshab qofiyalanishigina uni qitʻaga yaqinlashtiradi. Shu maʼnoda gʻazali qitʻa janrini gʻazal hamda qitʻa orasidagi hosila janr deyish mumkin. Kuzatishimizcha, gʻazali qitʻa boshqa janrlarga oʻxshab oʻzbek adabiyotimizda koʻp uchramaydi. Bu janrdagi asarlar Navoiy zamonasida juda kam yaratilgan. Faqatgina sanoqli ijodkorlar gʻazaliyotida uchraydi. Gʻazali qitʻa janri dastlab adabiyotimizda Mashrab, keyinchalik esa Almayi, Hamza, Sobir Abdulla ijodida uchraydi. Chustiy ham anʼanani davom ettirib, oʻz ijodida “Sadagʻang boʻlay, nigorim” radifli gʻazali qitʻaning goʻzal namunasini aruz tizimining murakkab oʻlchovida, yaʼni ramali musammani mashkul vaznida yaratdi. Biz bilamizki, *ramali musammani mashkul* (V V — V| — V — — | V V — V| — V — —) vazni oʻqilishi jihatidan ogʻir, kuyga mos tushmasligi, sakkizta qisqa va choʻziq hijolarning ketma-ket guruhlanib takrorlanishi murakkablikni keltirganligi sababli XX asr ikkinchi yarmi oʻzbek sheʼriyatida juda kam qoʻllanilgan oʻlchovlardan hisoblanadi. Ushbu vazn tarkibini foilotun aslining mashkul (1- va 3-rukn) tarmogʻi *failotu* (V V — V) hamda solim (2- va 4-ruklari) koʻrinishi *foilotun* (— V — —) tashkil qiladi.

2-jadval

Seni yayra	tar diyorim	sadagʻang boʻ	lay nigorim
V V — V	— V — —	V V — V	— V — —
Qarashing me	ning madorim	bu tomonga	bir qarab qoʻy
V V — V	— V — —	V V — V	— V — —
Menga yoʻq gu	nohni ilma	beri kel u	zoqqa jilma
V V — V	— V — —	V V — V	— V — —
Goʻzalim ba	hona qilma	bu tomonga	bir qarab qoʻy
V V — V	— V — —	V V — V	— V — —

Gʻazaldagi qolgan baytlar ham *failotu foilotun foilotu foilotun* ohangida oʻqiladi. Shuningdek, gʻazal oson oʻqiladi, unda choʻzib yoki alohida boʻgʻin qilib talaffuz etiladigan soʻzlar deyarli uchramaydi. Faqat 3-baytda bir oʻrinda shunday holatga duch kelamiz.

Ochiq aytaman bu soʻzni, bilasanmi bu ramuzni,

Uyalib qochirma koʻzni, bu tomonga qarab qoʻy.

Keltirilgan baytda *ochiq* soʻzidagi “q” undoshi vazn talabi

bilan oʻzidan keyin kelayotgan *aytaman* soʻzidagi “ay” hijosi bilan birikib, vasl hosil qiladi va “qay” tarzida oʻqiladi.

Navbatdagi ramal bahrining vazni ramali musammani maxbuni mahzuf (V V— —\VV — —\VV — —\VV —) hisoblanadi. Ushbu vazn ramal bahrining koʻpvaznli oʻlchov guruhiga mansubdir. Chustiy ijodida ramal bahrining koʻpvaznli oʻlchovi bittani tashkil qiladi. Ramali musammani maxbuni mahzuf (V V— —\VV — —\VV — —\VV —) vaznda Chustiyning “Koʻngil tilagi” devonidagi “Vatanim jonu tanim” radifli gʻazali yozilgan. Kuzatishlarimizga koʻra, Chustiyning boshqa devonlari, xususan, “Hayotnoma”, “Sadoqat gullari” da ramali musammani maxbuni mahzuf vaznida yaratilgan gʻazallarida duch kelmadi.

*Vatanim jonu tanim, jonu tanimdir Vatanim,
Deganim jonu dilim, jonu dilidan deganim.*

[Чустий 1994, 63].

Mazkur baytga eʼtibor bersak, vazn asosini foilotun aslining maxbun tarmogʻi *failotun* (birinchi, ikkinchi, uchinchi ruknlarda) hamda maxbuni mahzuf tarmogʻi *failun* (toʻrtinchi ruknlarda) tashkil etgan. Bu esa 8 ta choʻziq va 7ta qisqa hijoning juft-juft boʻlib takrorlana borishi shoʻx, yengil, oʻynoqi, musiqabop ohang yaratishiga zamin boʻladi. [Ҳожиаҳмедов 1998, 112] Gʻazaldagi 2-, 7-, 8-baytlar ham *failotun failotun failotun failun* ohangida oʻqiladi. Faqat gʻazalning 3-, 4-, 5- baytlarida esa birinchi rukn *failotun* emas, balki *foilotun*, yaʼni *foilotun failotun failotun failun* tarzida ifodalanadi. Quyida 3-baytni keltiramiz:

Davrada raqs etibon mazmun eli maftun etar
— V — — \ V V — — \ V V — — \ V V —
Egnida maʼni xaririyu, ramus gul badanim.
— V — — \ V V — — \ V V — — \ V V —

Koʻrinib turganidek, baytning birinchi ruknida *foilotun* (—V — —) qoʻllanilgan. Shuningdek, 3-baytda vazn talabi bilan vasl yuzaga kelgan. Baytdagi 3-ruknda qoʻllanilgan “mazmun” soʻzidagi “n” undoshi undan keyin turgan “el” hijosiga ulanib, “nel” tarzida talaffuz qilinishi lozim. Shuningdek, 4-rukndagi “tun” hijosi oxiridagi “n” undoshi undan keyin kelgan “e” unlisiga birikib, “ne” holida oʻqilishi lozim.

Shuningdek, gʻazalni 6-baytining birinchi misrasida dastlabki

rukni *foilotun* (—V — —)da, ikkinchi misraning dastlabki rukni esa *failotun* (—V — —) ko‘rinishida qo‘llanilgan. Quyida 6-baytni jadval asosida tahlil qilamiz:

3-jadval

G'un	cha	sin	zav	qi	fi	kr	bul	bu	li	ni	say	ra	ta	di
—	V	—	—	V	V	—	—	V	V	—	—	V	V	—
Va	ta	nim	sah	ni	da	har	bay	ti	me	rur	bir	cha	ma	nim
V	V	—	—	V	V	—	—	V	V	—	—	V	V	—

Yuqoridagi baytda ham vasl hodisasi mavjud. Ikkinchi misraning 4-ruknida ifodalangan “tim” hijosi oxiridagi “m” undoshi vazn talabi bilan o‘zidan keyin turgan “e” unlisi bilan birikib, “me” tarzida ifodali o‘qiladi. E’tibor bersak, bayt misralaridagi har ikki dastlabki rukn ikki xil asl bilan ifodalangan. Shuni unutmaslik lozimki, ramali musammani maxbuni mahzuf vaznining “birinchi rukni ba’zan, failotun tarzida ham kelishi mumkin, ya’ni birinchi misra foilotun bilan boshlansa, keyingi misra failotun bilan boshlanishi (yoki aksincha) mumkin va bu holat ramal bahrining maxbun tarmog‘idagi barcha vaznlarga tegishlidir” [Yusupova 2019, 29].

Keyingi o‘lchov turi ramal bahrining musaddas o‘lchovlari hisoblanib, bular ramali musaddasi mahzuf (—V — —\—V — —\—V —) va ramali musaddasi maqsur (—V — —\—V — —\—V ~) vaznlaridir. Ushbu vaznlar ham ramal bahrining qo‘shvaznli o‘lchovlari hisoblanadi. Chustiyning mazkur vaznlarda 25ta g‘azal yozgan. Ushbu vaznlarda yozilgan g‘azallari asosan pand-nasihat ruhida bo‘lib, shoir ijodining qaymog‘i hisoblanadi. Zero, mumtoz adabiyotimizning yetakchi xususiyatlaridan biri unda pand-nasihat g‘oyalarining ustuvor ekanligidir. Chustiy bu umrboqiy an’anani o‘z g‘azallari orqali muvaffaqiyat bilan davom ettirdi.

*Keksalar yoshlarga odob o‘rgating,
Yotmasin, kibr uyqusidan uyg‘oting*

[Чустий 1992, 57].

“Odob o‘rgating” radifli g‘azalining matla’sidan ko‘rinib turganidek, bayt ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan. Lekin kuzatishlarimiz davomida g‘azalning ayrim baytlari ramali musammani maqsur vaznida yozilganligini ham guvohi bo‘ldik. Masalan 5-, 6-baytlarning birinchi misrasi ramali musammani

mahzufda emas, balki ramali musammani maqsur vaznida yozilgan.

Quyida baytlarni jadval asosida keltiramiz:

4-jadval

Qoʻlni koʻksi	ga qoʻyib qil	sin salom
—V — —	—V — —	—V ~
Siz ham unga	mehringizni	oʻrnating
—V — —	—V — —	—V —
Ichmangiz far	zandingiz bir	lan aroq
—V — —	—V — —	—V ~
Bu qiliq gar	boʻlsa darhol	toʻxtating
—V — —	—V — —	—V —

Koʻrinib turganidek, gʻazal baytlarida har ikki vazn namunalarini uchratish mumkin. Gʻazalni ifodali oʻqish uchun esa mazkur vazn oʻlchoviga moslab talaffuz etish kifoya. Shuningdek, 5-baytning ikkinchi misrasida qoʻllanilgan “ham” soʻzidagi “m” undoshi undan keyin turgan “un” hijosi bilan birikib, yaʼni vasl hosil qilib “mun” tarzida talaffuz qilinadi.

Shuningdek, Chustiyning mazkur vaznlarda yaratilgan gʻazallarida ham oʻzbek xalq ogʻzaki ijodiga xos xususiyatlar koʻrinadi.

*Tilga soʻzu koʻzga yosh dildan kelur,
Kelsa boshingga na ish, tildan kelur*

[Чустий 1992, 220].

Keltirilgan baytdan anglashiladiki, Chustiy xalqimiz orasida bot-bot qoʻllanilayotgan “Boshingga tushadigan ish tilingdan keladi” maqolini badiiy istifoda etgan.

Tadqiqotimizga koʻra, Chustiy ijodida qoʻllanilishi jihatidan ikkinchi oʻrinda hazaj bahri turadi. Uning biz yuqorida tilga olgan 621ta gʻazalidan 221tasi mazkur bahr vaznlarida bitilgan. Binobarin, Chustiy sheʼriyatida ramal bahri oʻlchovlaridan koʻra hazaj bahri vaznlari kengroq ishlatilgan. “Hazaj” arabcha soʻz boʻlib, “ovozni yoqimli qilish” degan maʼnoni ifodalaydi. Mafoiylun (V — — —) asliy rukni hazaj bahri asosini tashkil etadi. Bobur oʻzining “Muxtasar” asarida: “Hazaj bahri yuz besh vazn, oltmish bir mustaʼmal, qirq toʻrt muxtaraʼ, oʻn toʻqqiz mustaʼmali matbu” [Бобур 1971, 123], — deya taʼkidlaydi. Sheʼriyatimizda hazaj bahrining olti, sakkiz, oʻn ikki ruknli vaznlari koʻp qoʻllanilgan. Chustiy gʻazaliyotida ham mana

shu an'ana davom ettirilgan. Shoir g'azaliyotida hazaj bahrining hazaji musammani solim, hazaji musammani musabbag', hazaji musammani ashtar, hazaji musammani axrab, hazaji musammani mahzuf, hazaji musammani maqsur, hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf, hazaji musammani axrabi makfufi maqsur, hazaji musaddasi mahzuf, hazaji musaddasi maqsur vaznlaridan keng foydalangan. Bu vaznlar orasida qo'llanilish doirasiga ko'ra hazaji musammani solim o'lchovi yetakchi hisoblanadi.

Hazaji musammani solim (V — — — |V — — — |V — — — |V — — —) vazni she'riyatimizda musiqiy ohangni vujudga keltiruvchi o'lchov turlaridan biridir. Bu vazn asosini *mafoiylun* aslining *solim* tarmog'i tashkil qiladi. Ushbu vazn "Alisher Navoiy "Xazoyinul maoniy"sida ancha keng qo'llanib, hazaj bahri vaznlari ichida birinchi o'rinni egallaydi" [Hojiahmedov 2018, 202.]. Chustiy ham o'z ijodida an'anani davom ettirib, uning g'azaliyotida hazaj bahri o'lchovlari orasida hazaji musammani solim vazni yetakchilik qiladi. Uning mazkur o'lchovdan 152ta g'azali bitilgan.

Quyosh husning tomosha qilgali har kun sayohatda,

Jahonda senga hech kim teng emas husni malohatda [Чустий 1992, 23].

Keltirilgan baytda cho'zib o'qiladigan cho'ziq hijo deyarli uchramaydi. Baytni ifodali o'qish uchun ruknlarni mazkur vazn o'lchoviga moslab talaffuz etish kifoya.

Navbatdagi hazaj bahridagi vazn hazaji musammani musabbag' (V — — — |V — — — |V — — — |V — — ~) hisoblanib, she'riyatimizda kam uchraydigan o'lchovlardan sanaladi. U sanoqli shoirlar ijodida uchraydi. Xususan, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Erkin Vohidov g'azallaridan namunalar mazkur vaznda yaratilgan. Hazaji musammani musabbag' vazni yuqorida keltirilgan o'lchovdan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqliligi bilan farqlanadi. Chustiy g'azaliyotida 9ta g'azal mazkur vaznda yozilgan.

Saodatli chamanda sayr etarman baxtiyorim bor,

Bu gulshan bulbuli derman, qizil guldand nigorim bor

[Чустий 1988, 284].

5-jadval

<i>Sa</i>	<i>o</i>	<i>dat</i>	<i>li</i>	<i>cha</i>	<i>man</i>	<i>da</i>	<i>sayr</i>	<i>e</i>	<i>tar</i>	<i>man</i>	<i>bax</i>	<i>ti</i>	<i>yo</i>	<i>rim</i>	<i>bor</i>
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	~
<i>Bu</i>	<i>gul</i>	<i>shan</i>	<i>bul</i>	<i>bu</i>	<i>li</i>	<i>der</i>	<i>man</i>	<i>qi</i>	<i>zil</i>	<i>gul</i>	<i>dan</i>	<i>ni</i>	<i>go</i>	<i>rim</i>	<i>bor</i>
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	~

Hazaj bahrining navbatdagi vazni hazaji musammani ashtardir (— V — |V — — —| — V — |V — — —). Mazkur vazn mafoiylun aslining birinchi va uchinchi ruknlarda ashtar tarmogʻi — foilun (— V —) ga hamda ikkinchi va toʻrtinchi ruknlar esa solimiga teng. Ushbu vazn yuqorida keltirilgan vaznga nisbatan sheʼriyatimizda ancha keng qoʻllanilgan. Bu oʻlchovdagi dastlabki sheʼrlar Bobur ijodida uchraydi. Shoir oʻzining “Muxtasar” asarida bu vaznni “mustaʼmali matbu”, yaʼni yoqimli oʻlchovlar qatorida sanaydi hamda turkiy sheʼrga misol tariqasida oʻzining yagona gʻazalini keltiradi [Xoʻjiaxmedov 1998, 204]. Chustiy ham ushbu vaznda oʻz gʻazallarini bitishda foydalanib, 5ta gʻazal yaratgan.

*Sher bolam quchogʻimga bir jahon boʻlib kelgil,
Saqlagil bu gul bogʻing bogʻbon boʻlib kelgil*

[Чустий 1988, 198].¹

Yoki:

*Mehribon ulugʻ elga, mehribon yigit, qizlar,
Jonajon Vatan nasli, jonajon yigit, qizlar*

[Чустий 1994, 71].

Adabiyotimizdagi yoqimli oʻlchovlardan yana biri hazaji musammani axrab (— — V \V — — — \ — — V \V — — —) dir. Mazkur vazn mafoiylun aslining axrab va solim tarmogʻlari ketma-ket takrorlanib kelishidan hosil boʻladi. “Shashmaqom”ning “Buzruk”, “Dugoh”, “Segoh”, “Iroq” maqomlari taronalari ushbu oʻlchovda yozilgan sheʼrlarga bastalangan” [Xoʻjiaxmedov 1998, 206]. “Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon”da hazaj bahrining yoqimli vaznlari qatorida ushbu oʻlchovni ham sanab oʻtib, unga:

*To koʻz bilan koʻnglumni ul gʻamza maqom etmish,
Qonimni halol aylab, uyqumni harom etmish.*

baytini misol qilib keltiradi” [Xoʻjiaxmedov 1998, 205]. Chustiyning ham 7ta gʻazali hazaji musammani axrab vaznida yozgan.

*Ey Nodirai davron, men lafzi halolingdan,
Sen fikru xayolimda mahv etma xayolingdan*

[Чустий 1994, 142].

1 Qarang: Mazkur gʻazal Chustiyning “Koʻngil tilagi” devonida “Omon kelgil” radifi bilan berilgan. Vazn xususiyatlarini tekshirganimizda, bir xilligi bois hazaji musammani ashtar deb belgiladik.

Keltirilgan baytning birinchi, ikkinchi rukni mafoiylun aslining axrab tarmog'i — *maf'ulu* (— — V) va shu aslning solim (V — — —) ko'rinishida hosil bo'lgan. G'azalning qolgan baytlarini ham tahlil qilganimizda, 3-baytning birinchi misrasi hazaji musammani axrabi musabbag' vaznida yozilganligi guvohi bo'ldik. Binobarin, mazkur vazn Chustiyning hazaji musammani axrab o'lchovida yaratilgan she'rlarni qofiyalanmaydigan misralarida ancha keng istifoda etilgan. Ushbu vazn yuqorida keltirilgan o'lchovdan oxirgi hijoning o'ta cho'ziq (V — — ~)ligi bilan farq qiladi.

Daryoga nazar solsang, o'ynoqlab oqar xursand,
Bog'larda go'zallik ham serjilva niholingdan.

Keltirilgan baytda misralar o'zaro qofiyalanmagan. Bunday holatni Chustiyning hazaji musammani axrab o'lchovida yaratilgan boshqa g'azallarida ham kuzatish mumkin. Biroq shuni alohida ta'kidlash lozimki, turkiy adabiyotda Alisher Navoiyning hazaji musammani axrabi musabbag' vaznida yaratilgan birgina g'azali mavjud. Mazkur g'azali "Badoyi ul-vasat" devonidan o'rin egallagan.

Bog' ichra sochdi gul oq-u qizil yafroq,
Shah boshig'a andoqkim el oq-u qizil yormoq.

Chustiy ijodida hazaji musammani axrabi musabbag' vazni alohida g'azalda qo'llanilmagan, faqat hazaji musammani axrab o'lchovida yaratilgan g'azal misralaridagina qo'llanilgan.

Navbatdagi vaznimiz hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf (— — V | V — — V | V — — V | V — —)dir. "Mazkur vazn turkiy aruzning eng xushohang va o'ynoqi ritmga ega bo'lgan musiqiy vaznlardan biri hisoblanadi" [Yusupova 2019, 45]. Shuningdek, she'riyatimizda har bir misralardagi 6ta qisqa va 8ta cho'ziq hijoning ketma-ket takrorlanib kelishi o'ziga xos ohangni vujudga keltiradi. Chustiy ushbu vaznda 15ta g'azal bitgan.

Qay kunki yozilmish bu muhabbatni kitobi,
Nozi varag'i, ishva xati, g'amzasi bobi

[Чустий 1992, 76].

Yuqorida keltirilgan baytning birinchi rukni — sadr va ibtido mafoiylunining axrab ko'rinishi — *maf'uvlu* (— — V) rukniga, ikkinchi, uchinchi ruknlari — hashv mafoiylunining makfuf tarmog'i mafoiylu

(V— — V)ga, oxirgi ruknlar aruz hamda zarb esa mafoiylunning mahzuf ko'rinishi — fauvlun (V — —)ga teng.

Chustiy g'azaliyotida hazaji musammani axrabi makfufi maqsur (— — V |V — — V|V— — V |V — ~) vazni ham uchraydi. Ushbu vaznning asosini mafoiylun aslining axrab, makfuf va maqsur ruknlari tashkil qiladi. Yuqoridagi vazndan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanadi. Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur vazni she'riyatimizda kam uchraydigan o'lchov turlaridan biri sanaladi. XX asr ikkinchi yarmi she'riyatida Habibiy, Sobir Abdulla ijodida uchraydi. Chustiy ham o'z qalamini mazkur vaznda sinab ko'rib, "Qarab qo'y", "Ko'zing och" radifli g'azallarini yozgan.

*Majnun ko'zidan ishvali Layloga qarab qo'y,
Laylo ko'zidan Majnun shaydoga qarab qo'y*

[Чустий 1988, 167].

Yoki:

*Yo'l pastu baland, yo'lga kiribsanmu ko'zing och,
Hush birla qadam qo'yg'ulu ozdirguchidan qoch*

[Чустий 1988, 316].

Quyida keltirilgan baytlarning birinchi rukni — sadr va ibtido mafoiylunning axrab ko'rinishi — maf'uvlu (— — V) rukniga, ikkinchi, uchinchi ruknlari — hashv mafoiylunning makfuf tarmog'i mafoiylu (V— — V) ga, oxirgi ruknlar aruz hamda zarb esa mafoiylunning maqsur ko'rinishi — mafoiyl (V — ~)ga teng.

Keyingi vazn turi hazaj bahrining musaddas o'lchovlari hisoblanib, bular hazaji musaddasi mahzuf, hazaji musaddasi maqsur vaznlaridir. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni mazkur vaznda yozilgan. Shuningdek, olti ruknli ushbu o'lchovda "Shashmaqom"ning "Soqiynomai savti navo", "Soqiynomai mo'g'ulcha navo", "Soqiynomai savti chorgoh" kuylari bastalangan. Hazaji musaddasi mahzuf vazni (ruknleri va chizmasi: mafoiylun mafoiylun fauvlun - V — — — |V — — — |V — —) da shoirning 28ta g'azal, hazaji musaddasi maqsur vazni (ruknleri va chizmasi: mafoiylun mafoiylun mafoiyl - V — — — |V — — — |V — ~)da esa 6ta g'azal yozgan.

*Seni sevmog o'zi imon emasmu?
Ishontirmog seni oson emasmu?*

[Чустий 1992, 235].

Yoki:

*Zamonam berdi ilhom jomida bol,
Dilu jon oldi undan bahra darhol*

[Чустий 1992, 119].

“Ayla xushhol” gʻazalining faqat matlaʼsidagi baytgina hazaji musaddasi maqsur vaznida yaratilgan. Qolgan baytlarning birinchi misrasi ramali musaddasi maqsurda, ikkinchi misrasi esa hazaji musaddasi maqsur vaznida bitilgan. Gʻazal 14 baytdan iborat.

6-jadval

Qalam qogʻoz	yuziga ber	di ziynat
V — — —	V — — —	V — —
Gʻazalning boʻl	di paydo la	bida hol
V — — —	V — — —	V — ~

Shuni alohida taʼkidlash lozim deb bilamiz, hazaji musaddasi mahzuf va hazaji musaddasi maqsur vaznlari bir-biriga oʻzaro yaqin boʻlganligi bois bitta gʻazal bayti misralarida qoʻllanaveradi. Faqat bu ikki oʻlchov bir sheʼriy asar tarkibida kelganda qofiyalanmaydi.

Chustiy ijodida muzoriʼ bahri ham alohida oʻrin egallaydi. “Muzoriʼ” soʻzi arabcha boʻlib, “oʻxshash”, “monand” degan maʼnoni bildiradi [Yusupova 2019, 101]. “Muzoriʼ bahri yigirma toʻrt vazn: oʻn toʻqqiz mustaʼmal, besh muxtar, yeti vazn mustaʼmali matbu” [Бобров 1971, 146] mafoiylun va foilotun asllarining takroridan hosil boʻladi. Sheʼriyatimizda ushbu bahrning musamman yaʼni sakkiz ruknli oʻlchovlaridan keng foydalanilgan. Shoir Chustiy ham bu anʼanani davom ettirgan. Uning gʻazaliyotida mazkur bahrning sakkiz ruknli 3ta vazni keng qoʻllanilgan.

Chustiy ijodida muzoriʼ bahrining dastlabki oʻlchovi muzoriʼyi musammani axrab (— — V| — V — —| — — V| — V — —) hisoblanib, uning 18ta gʻazali mazkur vaznda bitilgan. Muzoriʼyi musammani axrab vazni mafoiylun aslining axrab tarmogʻi — mafʼulu (— — V) rukni va foilotun (— V — —) aslining solimi bilan ketma-ket takrorlanishiga asoslanadi. Shu tufayli ham mumtoz musiqa kuylariga solib ijro etish qulay.

*Ming sheʼru ramz-u mazmun Fargʻona dilbariga,
Kamdur yozilsa har kun Fargʻona dilbariga*

[Чустий 1988, 28].

Gʻazalning 4-baytining birinchi misrasi muzoriʼyi musammani

axrabi musabbagʻ (— — V| —V — —| — — V| —V — ~) vaznida yaratilgan. Ushbu vazn yuqoridagi vazndan oxirgi hijoning oʻta choʻziqligi bilan farq qiladi. Biroq, har ikkala vazn bitta gʻazal tarkibida qoʻllanilishi mumkin.

***Boʻylab qarar Tyan-Shan, shaydosi Shohimardon,
Izmini berdi Sayxun Fargʻona dilbariga.***

Aruzshunos olimlarimiz A.Hojiahmedov^{1*}, D.Yusupova^{2*}ning taʼkidlashicha, muzoriʼi musammani axrabi musabbagʻ vaznini turkiy sheʼriyatda ilk bor Alisher Navoiy qoʻllagan. Ungacha bu oʻlchov oʻzbek shoirlari, xususan, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Hofiz Xorazmiy va Lutfiy ijodida uchramaydi.

*Ruxsori jonibida ul xoli anbar olud,
Oʻt goʻshasida goʻyo anbar tushub qilur dud.*

Kuzatishlarimiz natijasida, Chustiy ijodida ham muzoriʼ bahrining muzoriʼi musammani axrabi musabbagʻ (— — V| —V — —| — — V| —V — ~) vaznida yozilgan birgina gʻazali mavjudligini guvohi boʻldik. Mazkur gʻazal “Sadoqat gullari” devonidan oʻrin olgan. Quyida gʻazal baytidan namuna keltiramiz.

*Yoz ayladi yozilgach daftarni har safar yoz,
Yoz moʻjizotlaridan shoir shirin asar yoz*

[Чустий 1992, 63].

7-jadval

Yoz	ay	la	di	yo	zil	gach	daf	tar	ni	har	Sa	far	yoz
—	—	V	—	V	—	—	—	—	V	—	V	—	~
Yoz	moʻ	ji	zot	la	ri	dan	sho	ir	shi	rin	A	sar	yoz
—	—	V	—	V	—	—	—	—	V	—	V	—	~

Koʻrib oʻtganimizdek, mazkur vazn yuqoridagi vazndan toʻrtinchi ruknni foilotun (—V — —) dan foiliyyon (—V — ~)ga yaʼni musabbagʻga aylanishi bilan farqlangan.

¹ Batafsil maʼlumot olish uchun qarang: Hojiaxmedov A. Ўзбек арузи луғати. – Т.: 1998.

² Batafsil maʼlumot olish uchun qarang: Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.:2019.

Muzori' bahridagi navbatdagi vazn muzori'yi musammani axrabi makfufi mahzuf (— — V| —V — V|V — — V| —V —) vazni bo'lib, uning asosi birinchi ruknda mafoiylun aslining axrab tarmog'i - maf'uvlu (— — V)ga va uchinchi ruknda makfuf tarmog'i - mafoiylu (—V — V)ga, ikkinchi ruknda foilotun aslining makfuf tarmog'i — foilotu (V — — V)ga, to'rtinchi ruknda esa shu aslning mahzuf tarmog'i — foilun(—V —) ga teng. Hijolarning shu xilda takrorlanishi mumtoz musiqa ohanglariga mos tushadi. Chustiyning mazkur vaznda "Sadoqat gullari" devonidan o'rin egallagan birgina "Kam bo'larmidi" radifli g'azali yozilgan.

Har kimni siylasa eli u kam bo'larmidi,
— — V\ —V — V\ V — — V\ —V —
El sevmagan azizu mukarram bo'larmidi
— — V\ —V — V\ V — — V\ —V —

[Чустий 1992, 86].

Ko'rinib turganidek, har qaysi misra vazn ohangiga mos. G'azalning baytlarini o'qish qiyinchilik tug'dirmaydi. Chunki g'azal baytlarida o'ta cho'ziq hijo deyarli uchramaydi.

Chustiy g'azaliyotida mutaqorib bahri ham muhim o'rin egallaydi. Zero, turkiy she'riyatidagi ilk badiiy doston Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"i ham aynan shu bahrda yozilgan. "Mutaqorib" so'zi arabcha bo'lib, "bir-biriga yaqinlashtiruvchi" degan ma'noni bildiradi [Yusupova 2019, 76]. Mutaqorib bahri *fauvlun* (V — —) aslining aynan takroridan hosil bo'ladi. Lekin shuni unutmaslik lozimki, mazkur ruknni hazaj bahrining tarmog'i *fauvlun* bilan adashtirmaslik kerak. Turkiy she'riyatda ushbu bahrning musamman ruknlaridangina keng foydalanilgan. Bu bahr tarkibiga kiruvchi *mutaqoribi musammani mahzuf* (V — —| V — —| V — —| V —) vazni o'zbek she'riyatida keng istifoda etilgan o'lchovlardan hisoblanadi. Mazkur vaznda yozilgan g'azalning bir misrasidagi birinchi, ikkinchi, uchinchi ruknlar *fauvlun* (V — —) aslining solimiga va oxirgi ya'ni to'rtinchi rukn *fauvlun*ning mahzuf tarmog'i *faal* (V —)ga teng. Chustiyning 5 ta g'azali mazkur vaznda bitilgan.

Vafo ayla yorim, jaf o'rniga,
Jaf qilma, hargiz vafo o'rniga

[Чустий 1992, 16].

G'azal vaznini tahlil qilganimizda, 6-baytning birinchi misrasi *mutaqoribi musammani maqsur* (V — —| V — —| V — —| V ~)

vaznida yozilganligining guvohi boʻldik. Mazkur vazn yuqoridagi oʻlchovdan oxirgi hijoning oʻta choʻziqligi bilan farqlanadi. Quyida baytni jadval asosida keltiramiz.

8-jadval

Koʻ	zim	mar	du	min	oʻr	na	tay	ro	zi	boʻl
V	—	—	V	—	—	V	—	—	V	~
Yo	no	gʻing	ga	qoʻn	gan	qa	ro	oʻr	ni	ga
V	—	—	V	—	—	V	—	—	V	—

Jadval asosida keltirilgan baytdan anglashiladiki, gʻazalning vazn xususiyatlarida ham mutaqoribi musammani mahzuf, ham mutaqoribi musammani maqsur oʻlchovlarini koʻrish mumkin. Zero, Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” dostonida ham har ikki vazn xususiyatlari tahlil qilingan. Shu sabab tufayli, har ikkala vazn bir gʻazalning oʻzida qoʻllanadi. Bu esa Chustiyning anʼanaga muvofiq gʻazal yozganligini anglatadi.

Chustiyning “Sadoqat gullari” devonidan oʻrin egallagan “Oynoma” gʻazali ham ramali musammani maqsur vaznida yozilgan. Baytdagi qisqa, choʻziq, oʻta choʻziq hijolar oʻzaro ketma-ket takrorlanadi.

*Ona bir quyosh, hurmati osmon,
Quyoshsiz yorishmaydi hargiz jahon*

[Чустий 1992, 11].

Mutaqorib bahridagi navbatdagi vazn *mutaqoribi musammani aslam* (ruklari va chizmasi: faʼlun fauwlun faʼlun fauwlun — — | V — — | — — | V — —) hisoblanadi. Ushbu vaznda shoirning 10ta gʻazali yaratilgan.

*Himmatli polvon kimlarga oʻxshar,
Osmon chirogʻi hulkarga oʻxshar*

[Чустий 1992, 206].

Matlaʼ taqteʼsini jadval asosida koʻzdan kechiramiz:

9-jadval

Him	mat	li	pol	von	kim	lar	ga	oʻx	shar
—	—	V	—	—	—	—	V	—	—
Os	mon	chi	ro	gʻi	hul	kar	ga	oʻx	shar
—	—	V	—	—	—	—	V	—	—

Jadvaldagi matla'ga e'tibor bersak, 2ta qisqa va 8ta cho'ziq hijoning ketma-ket takrorlanishi o'ziga xos musiqiy ohangni hosil qiladi. G'azal matla'sidagi birinchi va uchinchi rukni fauvlun aslining aslam tarmog'i *fa'lun* (— —)ga, ikkinchi hamda to'rtinchi rukni esa solimi(V — —)ga teng. Zero, mazkur vaznda yaratilgan she'rlar "Buzruk" taronalari bilan kuylanib kelinadi. "Shakkarga o'xshar" radifli g'azali matla'si misralarini vaznga moslab o'qib turib hijolarga ajratsak, ulardagi -li, -ga, -chi, -ga hijolari qisqa, him-, -mat, pol-, -von, kim-, -lar, o'x-, -shar, os-, -mon, -ro, -g'i, hul-, -kar, o'x-, -shar hijolari esa cho'ziq ekanligi ma'lum bo'ladi. Bundan ko'rinadiki, g'azal vazn talabi asosida yozilgan.

Chustiy ijodidagi navbatdagi bahr mujtass bo'lib, Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining "Muxtasar" asarida "mujtass bahri yigirma vazn, o'n bir musta'mal, to'qqiz muxtara', olti musta'mali matbu" [Bo6yp 1971, 181] deb ta'kidlaydi va har bir vaznga misollar keltiradi. "Mujtass" so'zi arabcha bo'lib, "ildizi bilan yulib olingan" degan ma'noni bildiradi [Yusupova 2019, 96]. Shoirilarimiz g'azal yozishda mujtass bahrining 5 vaznidan keng foydalanganlar. Chustiy ham ushbu bahr imkoniyatlarini atroflicha o'rgangani holda uch o'lchovidan g'azallar yozishda foydalandi. Bular mujtassi musammani maxbuni mahzuf (maqsur), mujtassi musammani maxbuni maqtu' va mujtassi musammani maxbuni maqtu'yi musabbag' o'lchovlaridir.

Mujtassi musammani maxbuni mahzuf (V — V —| V V — —| V — V —| V V —) vazni *mustaf'ilun* (— — V —) aslining maxbun tarmog'i *mafoilun* (V — V —), foilotun (— V — —) aslining maxbun tarmog'i *failotun* (V V — —) va maxbuni mahzuf tarmog'i *failun* (V V —)ning ketma-ket takroridan hosil bo'ladi. Ushbu vazn she'riyatimizda keng qo'llangan o'lchovlardan biri hisoblanadi. Chustiyning 8ta g'azali mazkur vaznda yaratilgan.

*Dilingni bossa g'ubor, senga dilrabo qaramas,
Kishilar, oyina gar bo'lsa bejilo, qaramas*

[Чустий 1992, 226].

Matla' taqte'sini jadval asosida ko'zdan kechiramiz:

10-jadval

Di	ling	ni	bos	sa	g'u	bor	sen	ga	dil	ra	bo	qa	ra	mas
V	—	V	—	V	V	—	—	V	—	V	—	V	V	—
Ki	shi	la	ro	yi	na	gar	bo'l	sa	be	ji	lo	qa	ra	mas
V	—	V	—	V	V	—	—	V	—	V	—	V	V	—

Shu o'rinda g'azal matla'sidagi hijolarni eslab o'tishni joiz deb

topdik. Chustiyning "Qazo qaramas" radifli g'azali matla'si misralarini vaznga moslab o'qib turib hijolarga ajratsak, ulardagi di-, -ni, -sa, g'u, -ga, -ra, qa-, -ra, ki-, -la, -yi, -na, -sa, -ji, qa-, -ra hijolari qisqa, -ling, bos-, -bor, sen- dil-, -bo, -mas, -shi, -ro, gar, -bo'l, be-, -lo, -mas hijolari esa cho'ziq ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu esa baytning *mujtassi musammani maxbuni mahzuf* vazni talablariga mos ekanligini bildiradi. G'azal baytlarini tahlil qilish jarayonida, 3 va 7 baytlarning birinchi misrasi *mujtassi musammani maqsur* (V — V —| V V — —| V — V —| V V ~) vaznida yozilganligining guvohi bo'ldik. Mazkur o'lchov yuqorida keltirilgan vazndan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanadi. Quyida g'azalning 7-bayti matnini keltiramiz:

***Buzishni istama tinchlik binosin, ey nodon,
G'azab bilan qarar el senga, muddao qaramas.***

Baytda keltirilgan oxirgi yopiq bo'g'inning tarkibida "o" cho'ziq unlisi ishtirok etib, o'ta cho'ziq hijoni hosil qilgan. Va shuning uchun misraning vazni o'zgargan va g'azalda har ikki vaznning xususiyatlarini ko'rish mumkin.

Mujtass bahrining navbatdagi o'lchovi mujtassi musammani maxbuni maqtu' (V — V —\ V V — —\ V — V —\ — —) hisoblanadi. Mazkur vazn she'riyatimizda mumtoz kuylarimizga mos tushadigan serohang hisoblanadi.

11-jadval

Mafoilun	failotun	mafoilun	fa'lun
V — V —	V V — —	V — V —	— —
Ko'ngilda qish	tugadi mav -	sumi hamal -	keldi
Yashil kiyib -	yasanib jil-	vali go'zal	keldi

Keltirilgan baytdagi hijolarning har biri mustaqil qo'llangan. Shu o'rinda baytdagi hijolarning qisqa, cho'ziqligiga to'xtalib o'tmoqchimiz. Matla'dagi ko'-, -da, tu-, -ga, -su, ha-, ya-, ki-, ya-, -sa, -va, go'- hijolarining qisqa, -ngil, qish, -di, mav-, -mi, -mal, kel-, -di hijolarning cho'ziq ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu esa baytning mujtassi musammani maxbuni maqtu' (V — V —\ V V — —\ V — V —\ — —) vazni talablariga mos ekanligini bildiradi. Shuningdek, baytning birinchi va uchinchi rukni *mustaf'ilun* (— — V —) aslining maxbun tarmog'i *mafoilun* (V — V —) ga, ikkinchi rukni foilotun (— V —) aslining maxbun tarmog'i *failotun* (V V — —) va to'rtinchi rukn maqtu' tarmog'i *fa'lun* (V V —)ga teng va bayt ularning ketma-ket

takroridan hosil bo'lgan. Ushbu vazn she'riyatimizda keng qo'llangan o'lchovlardan biri hisoblanadi. Chustiyning 4ta g'azali mazkur vaznda yozgan.

Mujtass bahrining navbatdagi o'lchovi mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musabbag' (V — V — \ V V — — \ V — V — \ — ~) hisoblanadi. Ushbu o'lchov yuqorida keltirilgan vazndan, oxirgi rukn — fa'lun(— —)ning fa'lon(— ~)ga o'zgarishi bilan farq qiladi. Chustiyning bitta g'azali shu vaznda yozilgan.

12-jadval

Mafoilun	failotun	Mafoilun	fa'lun
V — V —	V V — —	V — V —	— ~
Go'zallik o	lamida ay	lading baland	parvoz
Yuzing jilo	sidan oy ber	di husniga	pardoz

Chustiyning “Hayotnoma” devonidan o'rin egallagan “Balandparvoz”¹ radifli g'azali matla'sidagi “jilosidan” so'zidagi “n” undoshini undan keyin keladigan “oy” hijosiga ulab ya'ni vasl hosil qilib — “noy” tarzida talaffuz etish kerak bo'ladi. Shuningdek, oxirgi rukn fa'lon tarkibida “o” cho'ziq unlisi ishtirok etib, o'ta cho'ziq hijoni hosil qilgan. Shu sababdan, g'azal vaznini mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musabbag' (V — V — \ V V — — \ V — V — \ — ~) deb belgiladik.

Chustiy ijodida rajaz bahri ham o'ziga xos o'ringa ega. “Rajaz arabcha so'z bo'lib, “tezlik”, “shitob”, “iztirob” ma'nolarini bildiradi” [Yusupova 2019, 72]. Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida ushbu bahrning 13 vazni haqida fikr yuritib, ularning har biriga misollar keltiradi [Хожиахмедов 1998, 105.] Mazkur bahrning rajazi musammani solim vazni she'riyatimizda keng qo'llanilgan bo'lib, qator mumtoz kuylarimizga mos tushadi. Rajazi musammani solim vazni *mustaf'ilun* (— — V —) aslining aynan takroridan hosil bo'ladi. Chustiy mazkur o'lchovda 5ta g'azal yozgan.

Unga meni qaratguchi g'amzamikin, imomikin,

Menga uni qaratmagan nozimikin hayomikin

[Чустий 1992, 166].

Matla' taqte'sini jadval asosida ko'zdan kechiramiz:

1 Qarang: Mazkur g'azal Chustiyning “Ko'ngil tilagi” devonida “Aylama noz” radifi bilan berilgan. Vazn xususiyatlarini tekshirganimizda bir xilligi bois mujtassi musammani maxbuni maqtu' deb belgiladik.

13-jadval

Un	ga	me	ni	qa	rat	gu	chi	g'am	za	mi	kin	i	mo	mi	kin
—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—
Men	ga	u	ni	qa	rat	ma	gan	no	zi	mi	kin	ha	yo	mi	kin
—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—

Jadvaldagi matla'ga e'tibor bersak, *mustaf'ilun* (— — V —) aslining ketma-ket takrorlanishi g'azalga vazmin ohang bag'ishlagan. Bu esa rajazi musammani solim vaznining o'ziga xos ekanligini bildiradi.

Navbatdagi rajaz bahridagi vazn rajazi musammani matviyi maxbun (— V V — | V — V — | — V V — | V — V —) bo'lib, Chustiyning "Tilagim" radifli g'azali mazkur o'lchovda yozgan.

*Jonga jafolar izlama, izla umr baqosini,
Elga yomonlik aylama, aylagil el rizosini*

[Чустий 1988, 156].

Matla' taqte'sini jadval asosida ko'zdan kechiramiz:

14-jadval

Jon	ga	ja	fo	la	r+iz	la	ma	iz	la	u	mr	ba	qo	si	ni
—	V	V	—	V	—	V	—	—	V	V	—	V	—	V	—
El	ga	yo	mon	li	k+ay	la	ma	ay	la	gi	l+el	ri	zo	si	ni
—	V	V	—	V	—	V	—	—	V	V	—	V	—	V	—

Baytdan anglashiladiki, birinchi va uchinchi ruknlar *mustaf'ilun* aslining matviy tarmog'i *muftailun* (— V V —)ga, ikkinchi va to'rtinchi ruknlari esa shu aslning maxbun tarmog'i *mafoilun* (V — V —)ga teng. Baytda 8ta qisqa va cho'ziq hijolarning ketma-ket takrorlanishi o'ziga xos ohangni hosil qilgan.

Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlaruni tahlil qilganda, uning ayrim g'azallari aruz vazni qoidalariga mos emasligiga guvoh bo'ldik. Xususan, "Haddan ziyoda", "Keling tezroq, Qoraqalpoq" radifli g'azallari ko'proq barmaq vazni qoidalariga mosligini kuzatdik.

Xulosa

Chustiy mumtoz an'analarni davom ettirib, aruzning 25ta vaznidan keng foydalangan. XX asr ikkinchi yarmi she'riyatida muzoriyi musammani axrabi musabbag' vaznining aynan Chustiy

ijodida uchrashi o'ziga xos. Shuningdek, Chustiy ijodida qo'llanilgan bahrlar va vaznlar doirasining kengligi uning naqadar serqirra ijodkor ekanligidan dalolat beradi. Shoir o'z ijodida aruz tizimiga xos xususiyatlarni saqlab qolishga harakat qilgan. Aruz tizimidagi har bir vazn muayyan darajada mazmun bilan bog'liq. Tahlil jarayonida Chustiyning bir qancha she'rlari hikmat darajasiga ko'tarilganligi, ularda chinakam do'stlik va birodarlikni ulug'lash, mardlik, olijanoblik va ezgulikni qadrlash, tubanlik, yovuzlik hamda munofiqlikni qoralash yetakchi mavqe tutganligini kuzatdik. Shuningdek, shoir g'azallarida qanoatga oid misralar juda ko'p uchraydi. Chustiy farzandlarini "jahonda bebahogavharga o'xshashini", hayot osmonida hulkaru yetti yulduzdek porlab turishini istaydi. Ularni baland himmatli bo'lishga chaqiradi va himmat qanoatga peshva ekanligini ta'kidlaydi. Shoirning bu kabi satrlari xalqona hikmatga yaqinligi bilan diqqatni tortadi. Binobarin, aruz tizimining imkoniyatlaridan unumli foydalanganligi Chustiy g'azallarini xalq orasida mashhur bo'lishiga olib keldi.

Adabiyotlar

- Баранов, Х.К. 1958. *Арабско — русский словарь*. Москва: Наука.
- Бобур. 1971. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С. Хасан. Тошкент: Фан.
- Ҳожиаҳмедов, А. 1995. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. Тошкент: Ўқитувчи.
- Ҳожиаҳмедов, А. 1998. Ўзбек арузи луғати. Тошкент: Шарқ.
- Ҳожиаҳмедов, А. 2008. Мумтоз бадиият луғати. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Hojiyahmedov, A. 2018. *Aruz nazariyasi asoslari*. Тошкент: Akademnashr.
- Маллаев, Н. 1976. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тошкент: Ўқитувчи.
- Навоий, А. 1990. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 20 томлик. Тошкент: Фан.
- Навоий, А. 1990. Мезон ул авзон. МАТ. 20 томлик. Тошкент: Фан.
- Навоий, А. 1990. Наводир уш-шабоб. МАТ. 20 томлик. Тошкент: Фан.
- Носиров, О. ва бошқ. 1979. Ўзбек классик шеърини жанрлари. Тошкент: Фан.
- Qodirov, V. 2013. "Aruz vaznini o'qitish tajribasidan." *Til va adabiyot ta'limi* 1: 38-41.
- Самойлович, А. 1929. Чигатайский поэт XV века. Том 2. Ленинград: Академ наук.
- Sharipova, L. 2013. "Asl ruknlar." *Til va adabiyot ta'limi* 3: 52-56.
- Стеблева, И. 1993. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. Москва: Наука.
- Тоиров, У. 1997. Становление и развитие аруза и теории и практике персидско-таджикской поэзии. АДД. Душанбе.
- Юсупова, Д. 2007. Бедил ғазалларининг вазн хусусиятлари. Илмий

- анжуман материаллари. Тошкент: Мовароуннаҳр.
- Yusupova, D. 2015. *Aruz alifbosi*. Toshkent: Akademnashr.
- Yusupova, D. 2019. *Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari*. Toshkent: TALIM-MEDIA.
- Чустий. 1988. Ҳаётнома. Тошкент: Ўзбекистон.
- Чустий. 1992. Садоқат гуллари. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Чустий. 1994. Қўнгил тилаги. Тошкент: Фан.

Sh. Rahmanova
(Tashkent, Uzbekistan)
shahnoza@navoiy-uni.uz

The Metrical Features of Chustiy's Ghazals

Abstract

Chusti's poems in the genre of ghazals especially with their metric aspect in such writings as "Khayotnoma" (1988), "Sadokat gullari" (1992), "Ko'ngil tilagi" (1994) are researched in this article. Moreover, we will see the peculiarities of each couplet (string) based on the requirements of the ghazal in the proportion of ideas and images, the unity of meaning and form in the poet's view. Chusti actively used the system of aruzi bahri (metric term) rajaz, muhtass, mutakarib, musari, hazaj, ramal in his ghazals. We can see that the ghazals were created in these metric systems fit into 52 songs of "Shashmakom". And also the analyzed the genres of ghazals and the value of the themes. In addition, the metric of Chusti's ghazals is compared with the metric properties of the poems of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur. Their parallels, similarities, themes and content are highlighted with definite examples. Interaction with oral folklore and folk songs of ghazals are researched. In addition, it was said that the individual ghazals of Chustiy are not compatible with the rules of aruz, in particular, the ghazal "Khaddan ziyada", "Keling tezrak, Karakalpak". During the analysis of these ghazals, they were found to be more consistent with the rules of fingerprint metrics. And also for the first time, the article presents statistical data on the ghazal of Chusti.

Key words: *Chusti, aruz metric, ghazal, metrics, ramal bakhr (metric form), khajaz bakhr (metric form), muzari bakhr (metric form), mutakarib bakhr (metric form), mujtas bakhr (metric form), radjaz bakhr (metric form).*

About the author: *Shahnoza Rahmonova* — teacher, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

Recommended citation: Rahmonova, Shahnoza. 2019. "The Metrical Features of Chustiy's Ghazals". *Golden scripts* 1: 103—129.

References

- Baranov, X.K. 1958. *Arabsko — russskiy slovar*. Moskva: Nauka.
Bobur. 1971. *Muxtasar*. Nashrga tayyorlovchi S. Xasan. Toshkent: Fan.
Hojiahmedov, A. 1995. *Maktabda aruz vaznini o'rganish*. Toshkent: O'qituvchi.
Hojiahmedov, A. 1998. *O'zbek aruzi lug'ati*. Toshkent: Sharq.
Hojiahmedov, A. 2008. *Mumtoz badiiyat lug'ati*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
Hojiahmedov, A. 2018. *Aruz nazariyasi asoslari*. Toshkent: Akademnashr.

- Mallaev, N. 1976. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Birinchi kitob. Toshkent: O'qituvchi.
- Navoiy, A. 1990. *Badoe' ul-vasat*. MAT. 20 tomlik. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. 1990. *Mezon ul-avzon*. MAT. 20 tomlik. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. 1990. *Navodir ush-shabob*. MAT. 20 tomlik. Toshkent: Fan.
- Nosirov, O. va boshq. 1979. *O'zbek klassik she'riyati janrlari*. Toshkent: Fan.
- Qodirov, V. 2013. *"Aruz vaznini o'qitish tajribasidan"*. Til va adabiyot ta'limi 1: 38-41.
- Samaylovich, A. 1929. *Chigatayskiy poet XV veka*. Tom 2. Leningrad: Akademy Nauk.
- Sharipova, L. 2013. *"Asl ruknlar"*. Til va adabiyot ta'limi 3: 52-56.
- Stebleva, I. 1993. *Ritm i smisl v klassicheskoy tyurkoyazichnoy poezii*. — Moskva: Nauka.
- Toirov, U. 1997. *Stanovlenie i razvitie aruza i teorii i praktike persidsko-tadjikskoy poezii*. ADD. Dushanbe.
- Yusupova, D. 2007. *Bedil g'azallarining vazn xususiyatlari*. Ilmiy anjuman materiallari. Toshkent: Movarounnahr.
- Yusupova, D. 2015. *Aruz alifbosi*. Toshkent: Akademnashr.
- Yusupova, D. 2019. *Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari*. Toshkent: TA'LIM-MEDIA.
- Chustiy. 1988. *Hayotnoma*. Toshkent: O'zbekiston.
- Chustiy. 1992. *Sadoqat gullari*. Toshkent: Adabiyot va san'at.
- Chustiy. 1994. *Ko'ngil tilagi*. Toshkent: Fan.